

ترکیب متعادل هیجان و آرامش در مسجد امام اصفهان

سمانه جعفر محمدی^{۱*}، مهدی حمزه نژاد^۲

^۱ دانشجوی دکتری معماری دانشگاه تربیت مدرس
^۲ استادیار دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه علم و صنعت ایران

تاریخ دریافت: ۹۴/۰۱/۲۰ تاریخ پذیرش: ۹۴/۰۴/۰۲

چکیده

مفهوم هیجان و آرامش از موضوع‌های اصلی روان‌شناسی محیط است و در مبحث معماری معنوی، هم چون مسجد، اهمیت بیش‌تری دارند. برخی مساجد معاصر، بی‌توجه به جنبه‌های متعالی مفهوم گرایانه و تنها در پاسخ به کارکردهای همگانی مسجد طراحی می‌شوند و ظهور و بروز این احساس‌ها را بررسی و متحقق ننموده‌اند. این تحقیق، با هدف روشن ساختن حساسیت‌های روان‌شناسانه در معماری مهم‌ترین مساجد تاریخی ایران به منظور الگو برداری در مساجد معاصر شکل گرفته است. روش تفسیری و تحلیلی برای بررسی نظری مفهوم هیجان و آرامش در متون دینی و عرفان انتخاب و روش مصداق‌پژوهی و استدلال منطقی برای بررسی ویژگی‌های کالبدی-فضایی تجلی‌دهنده مفاهیم در معماری مسجد امام اصفهان به کار رفته تا عناصری که در این دلالت، مؤثر هستند، شناسایی نماید. نتایج نشان می‌دهد که در مساجد سنتی، معماران با بهره‌گیری خلاقانه از عناصر نور، رنگ و کاهش ماده و سبک کردن آن، موفق به پدیدار ساختن این مفاهیم در بیننده می‌شوند که منظور از آرامش، آرامشی فراتر از آرامش دنیوی و هیجان نیز فراتر از مفهوم برانگیخته شدن است. در مسجد امام اصفهان نیز سیری از هیجان و آرامش رخ داده است به این شکل که مثلاً هیجان ورودی (ابتدایی‌ترین نقطه) با آرامش معنوی و آرامش شبستان (انتهایمی‌ترین نقطه) با هیجان معنوی تکمیل شده است.

واژگان کلیدی: هیجان، آرامش، مسجد امام اصفهان.

* E-Mail: s.mohammadi1986@gmail.com

معماری هنگامی به وجود می آید که انسان با ایجاد فضاها و سطوح تعریف کننده آن و پرداختن روابط آن با محیط و نیز با انتخاب سازه، چیزی فراتر از کاربرد اولیه آن را بیان کند. از جمله مفاهیمی که در پس این بازی سطوح و احجام پدیدار و هر فرد در برخورد با آن دچارش می شود، هیجان و آرامش موجود در معماری مساجد است. در این مقاله به طور خاص این دو مفهوم در مسجد امام اصفهان بررسی شده است.

ایمان عنصری درونی است که سرشت افکار و رفتار انسان را طرح ریزی می کند. به این ترتیب، تحولات قلبی انسان، بر ذهن و بروز عینی و نمود خارجی شخصیت فرد تأثیر می گذارد. فرد مسجیدی، با ایمانی که از محضر مسجد کسب می کند، ملاک زندگی اش تغییر می یابد و همه چیز را از این منظر می بیند و به جایی می رسد که حبّ و بغض، هیجانها و غم و شادی اش بر اساس این ملاک و معیار، نظام می گیرد (محمدی، ۱۳۸۵: ۳۲۱).

مسجد، خداپرستان را نامی آشناست که در آن می توان به آرامش قلبی رسید و از محراب عبادت به اوج سپهر کرامت پرکشید. پیامبر اکرم (ص) فرمودند: «ما جَلَسَ قَوْمٌ فِي مَسْجِدٍ مِنْ مَسَاجِدِ اللَّهِ تَعَالَى يَتْلُونَ كِتَابَ اللَّهِ (و) يَتَدَارَسُونَهُ بَيْنَهُمْ إِلَّا تَنَزَّلَتْ عَلَيْهِمُ السَّكِينَةُ وَغَشِيَتْهُمُ الرَّحْمَةُ وَذَكَرَهُمُ اللَّهُ فِيمَنْ عِنْدَهُ». قومی - بایکدیگر - در مسجیدی از مساجد خداوند متعال برای تلاوت و آموختن قرآن ننشینند؛ مگر آن که آرامش بر ایشان نازل و رحمت الهی شامل حال آنها شود و خداوند از آنها در میان کسانی که نزد او هستند، یاد می کند». در حدیث دیگری از آن حضرت آمده «مَنْ كَانَتْ الْمَسَاجِدُ بَيْتَهُ ضَمِنَ اللَّهُ لَهُ بِالرُّوحِ وَالرَّاحَةِ وَالْجَوَازِ عَلَى الصُّرَاطِ؛ هر کس که مسجدها خانه اش باشد، خداوند آسایش و آرامش و عبور از صراط را برای او ضمانت می کند» (حسینی، ۱۳۸۵: ۲۲۷).

صنعتگران مسلمان، دیوارهای خانه ها و مساجد را با زنجیره های متناوب از اشکال هندسی ظریف و پیچیده می پوشانند و این گونه به صورت تلویحی به حکمت بی پایان خداوند اشاره می کردند. این تزئین ها که با ظرافت خلق شده اند، ضمن تقابل چشمانی که عادت به یکنواختی دارند، حسّی از تداعی و تقارن را به همراه می آورد. «معماران اسلامی مذهب شان را به طور تحت اللفظی و به صورت نمادین روی ساختمان هایشان می نوشتند» (دویاتن، ۱۳۸۸: ۹۸).

این مقاله چگونگی ظهور مفهوم هیجان و آرامش را در معماری مسجد امام اصفهان و غایت آن به بحث می گذارد. هدف این مقاله استخراج روش ها و اصول کالبدی روان شناسی محیطی در مساجد سنتی برای به کارگیری آنها در طراحی مساجد جدید است. به این منظور باید مشخص شود که چگونه مساجد سنتی می توانستند زمینه ای برای ایجاد این مفاهیم در بهره گیری از فضا ایجاد کنند و انسان را برای نیایش و راز و نیاز با خدا آماده کنند.

مهمترین اصل معماری سنتی از این مفهوم نشأت می گیرد که محیط اطراف با اعتقادات ما ارتباط دوسویه دارد؛ یعنی بر اساس آن شکل می گیرد و در شکل گیری بینش نسل بعد تأثیر دارد. بنابراین توجه به هر شاهکار معماری مذهبی می تواند رابطه معماری و فرهنگ را به خوبی نمایش دهد (ویلسون، ۱۳۷۷: ۷۶). ما در وجودمان، خویشتن های مختلفی پناه داده ایم که همه آنها به یک اندازه شبیه ما نیستند. طوری که گاهی اوقات از این که نمی دانیم خویشتن واقعی مان کجاست سردرگم می شویم. خویشتنی که در چنین لحظاتی گم می کنیم - جنبه واقعی، خلاق و خودانگیخته شخصیتمان - به اراده ما متمرکز نمی شود. دسترسی ما به آن تا حدودی توسط مکان هایی که در آن هستیم با رنگ مصالح و تزئین، نور، ارتفاع سقف ها، وضعیّت موجود در بدنه و ... تعیین می شود.

فضای معماری قادر است هیجانی حرکت آفرین را به سوی خیالی خاص در انسان پدید آورد (جیمز، ۱۳۴۳: ۲۵)؛ نظیر احساس سبکی و تقدّسی که در مساجد ایرانی به فرد القا می شود؛ در این میان سکون و آرامش، در مقابل حرکت و هیجان است. سکون عدم حرکت در چیزی است که صلاحیّت حرکت را دارد. تحلیل و بررسی این مفاهیم در عناصر بناهای ارزش مند می تواند به ما کمک شایانی برای شناخت خویشتن خویش کند.

حرکت فیزیکی گاه با حرکت از نقطه ای به نقطه دیگر و گاه تنها با حرکت چشم امکان پذیر است و سکون و آرامش به معنای مکث، مخالف حرکت و در واقع به معنای عدم تغییر مکان است. اما هیجان و آرامش معنایی نیاز به فضا سازی دارد که این فضا سازی توسط عوامل معماری انجام می پذیرد (بی فورگاس، ۱۳۸۳: ۲۶). عواملی که القا کننده احساس هیجان و آرامش در فضای معماری هستند؛ عبارتند از: هندسه، سلسله مراتب، ریتم، سیالیّت، پیوستگی فضایی و نور. معمار سنتی ایرانی، با آگاهی از فلسفه اسلامی این مفاهیم و با بهره گیری از این عوامل به خوبی توانسته است جنبه مادی و معنایی این مفاهیم را در کنار هم و در جهت نشان دادن حرکت و عروج از عالم ماده به عالم معنا به کار گیرد (گرابار، ۱۳۷۴: ۳۱).

مسجد امام اصفهان هم چون نگینی در جهان اسلام و حاصل تلاش هنرمندان ایرانی در شکل بخشیدن به فضایی متفاوت از نظر شکل و رنگ و فرم است (میشل، ۱۳۸۰: ۱۵۰). این بنای ارزش مند با تکثر و تنوع عناصرش، تجلی گاه وجوه متنوع هیجان و آرامش در جهت دستیابی انسان به مفاهیمی ازلی است. معمار مسلمان ایرانی با ترکیب متضاد این دو مفهوم، هدف های متعالی اسلامی را با دیدی سمبولیک و هدف دار در قالب فرم و فضا های مقدّس بیان داشته است که با بررسی آن باید مشخص کرد چگونه می توان از آن برای خلق فضاهای جدید در این دوران بهره گرفت؟

روش تحقیق

با توجه به این که محور اصلی این پژوهش، بررسی مسجد امام اصفهان است که موضوعی مرتبط با گذشته و با تأکید بر جنبه‌های کیفی است تلاش می‌شود به تاریخ نگاری پرداخته نشود بلکه از طریق تحلیل فضاها در آن زمان تاریخی توجه شود، روش تحقیق از نوع توصیفی-تحلیلی است. روش جمع آوری اطلاعات از نوع کتابخانه‌ای با مطالعه اسناد مکتوب و نرم افزاری میسر گردیده است.

بررسی نظری مفهوم آرامش و هیجان

آرامش به نوعی تخلیه کردن فرد از همه چیز است؛ آرامش عبارت است از آرامش نفس هنگام هیجان و هیجان معمارانه از کشف و شهودهای متفاوت از فضا به وجود می‌آید. آن چه این هیجان را فراهم می‌کند تباین‌های موجود در بناست؛ تباین‌های کوچکی و بزرگی، کوتاهی و بلندی، عقب و جلو بودن، تک و تکراری بودن، مصالح، رنگ و... در این میان عواملی چون ریتم و تکرار، سلسله مراتب، و هندسه فضا در به وجود آمدن آرامش و یا هیجان در بنا نقش مؤثری ایفا می‌کنند. زیبایی هر اثر از روی تأثیری که بر بیننده می‌گذارد تعریف می‌شود. علامه جعفری چهار نوع مختلف از اثری را که به لحاظ زیبایی در هر فرد با دیدن هر بنا به وجود می‌آید را از یکدیگر تفکیک کرده است: ۱- ارزش(فایده)، ۲- لذت، ۳- تعجب و شگفتی، ۴- عالی.

۱- در احساس ارزش مندی، یک نوع فایده و مفید بودن نهفته است که از حقیقت آن انتزاع می‌شود که در هر زیبایی وجود دارد. اما به طور کلی دایره ارزش‌ها فراتر از زیباهاست. ۲- احساس لذت ناشی از دست یابی به امر مطلوب، ملایم با طبع است و این هم اعم از مفهوم زیبایی است.

۳- احساس تعجب و شگفتی که در هنگام توقف ذهن در برابر موضوع‌های بیرونی متفاوت رخ می‌دهد. این موضوع می‌تواند بالاتر یا پایین‌تر از ذهن باشد و ارتباط آن با زیبایی به صورت عموم و خصوص من وجه است.

۴- هر چیز عالی، درجه‌ای از کمال ممکن را برای خود فراهم کرده است ولی الزامی ندارد که نمود بیرونی آن هم الزاماً زیبا باشد چنانچه بسیاری از چیزهای به ظاهر زیبا ارتباطی با کمال ندارند. پس در اینجا هم ارتباط به صورت عموم و خصوص من وجه است(نقره کار، ۱۳۸۸: ۲۴۸).

تعریف آرامش

آرامش مفهومی پارادوکسیکال دارد. هر کس در مقام تصور، آرامش را با در نظر گرفتن متعلق آن معنا می‌کند. ممکن است هر انسان در موقعیتی خاص به آرامش برسد، اگرچه از منظر بیرونی با تعریف آرامش منطبق نباشد. دست کم این است که او چنین

می‌پندارد و به آرامش می‌رسد. در برخی موارد، تعریف آرامش با بیان حالات اضداد آن از جمله ترس، هیجان و اضطراب مطرح می‌شود. از این رو، می‌توان گفت آرامش، نوعی آسایش، آرام گرفتن، آسودگی و راضی شدن جسمانی و عاطفی ذهن است (کیانی، ۱۳۸۱: ۲۰۸-۲۰۹).

تعریف هیجان

هیجان، در کنار سکون و آرامش معنا می‌یابد. سکونی که بسته به مقصود معمار ایرانی و بر حسب جهان بینی اسلامی اش هم چون حرکت در قالب‌های متفاوت هویدا می‌شود (قلی‌زاده، ۱۳۸۹: ۳۲). اول سکونی که قبل از فضاهای اصلی رخ می‌دهد و ناظر را به مکث به منظور درک کامل تقدس فضا و اهمیت آن فرا می‌خواند و موجب ورود با خضوع و طمأنینه می‌شود و دوم سکون و آرامشی که در نهایت حرکت در مکانی مشخص در انتظار جسم است؛ آن‌جا که حرکت متوقف می‌شود و زمان تداوم می‌یابد. هیجان می‌تواند مثبت و حرکت آفرین، منفی به همراه فرار و کنار کشیدن باشد. هیجان حرکت آفرین شامل موارد زیر است:

- هیجان حرکت آفرین فیزیکی: یعنی جابه جایی جسم فرد در فضایی که توسط عناصر مادی قابل درک شده‌اند.

- هیجان حرکت آفرین بصری: حتی وقتی که در نقطه‌ای از فضا به صورت ثابت ایستاده‌ایم چشم‌ها حرکت دارند و از نقطه‌ای به نقطه دیگر تغییر مکان دهند.

- هیجان حرکت آفرین خیالی: گاهی روح انسان‌ها در فضای خاصی از تن جدا می‌شود و خیالاتی را در ذهن متبادر می‌نماید و در اصل انسان را از جهانی به جهانی دیگر سوق می‌دهد.

در جدول شماره ۱ پیامدهای هیجان و آرامش مثبت و منفی در کنار هم آمده است.

جدول شماره ۱: اثرات هیجان و آرامش

پیامد	نوع	قالب	
هیجان	شادی و نیرومندی	مثبت (خوشایند)	روی آوری، دل بستگی و تمایل، حرکت آفرین
	غم و خشم	منفی (ناخوشایند)	رفتار اجتنابی، کنار کشیدن و فرار، بدون امید
آرامش	خیالی و عرفانی	مثبت (خوشایند)	خودآگاهی
	سستی و رخوت	منفی (ناخوشایند)	ملالت

بررسی روان‌شناسانه مفاهیم هیجان و آرامش

لنگر برادلسی و کاتبرت تمامی انواع هیجان را در دو مقوله تقسیم‌بندی کردند: آن‌ها دو بُعد برانگیختگی و جاذب بودن را از خوشایندی/ناخوشایندی هیجان‌ها قابل تفکیک می‌دانند و معتقدند هیجان‌های مثبت و منفی هر دو می‌توانند در دو سوی محوره‌های برانگیختگی و جاذب بودن مشاهده شوند (کاوایی، ۱۳۸۳: ۳۰).

معیارهای معمارانه تحقق بخش هیجان و آرامش

معماری می تواند تمایلات گذرا و جزئی را جذب، تقویت و تثبیت کند و از این طریق امکان دسترسی مداوم به احساسات گسترده ای را به ما بدهد که در سایر شرایط گاهی اوقات و به صورت تصادفی تجربه می کنیم (دوباتن، ۱۳۸۸: ۱۰۳). این فضاها می توانند همان طور که در مورد آرامش با ما صحبت می کنند در مورد اندوه هم درد دل کنند. ساختن مثل نوشتن است: برای ثبت چیزهایی که برایمان اهمیت دارند.

براساس دانش روان شناسی محیط، احساسی که محیط از طریق زیباشناسی محیطی در انسان ایجاد می کند سبب درک و انتقال معانی و مفاهیم می شود (مک اندرو، ۱۳۸۷: ۶۴). با توجه به زیباشناسی تجربی و روان شناسی محیطی، محیط بر احساس آدمی تأثیر دارد (چون محیط ساخته شده از شکل، رنگ، سایه روشن، نور، فاصله و... است)، و سبب ایجاد علاقه و پذیرش بیش تر محیط می شود. بدین جهت شناخت رابطه میان ویژگی های بصری و احساسات انسان به طراحان کمک می کند که طرح هایی مناسب تر با خواسته های استفاده کنندگان ارائه دهند.

جدول شماره ۳: اثرات هر یک از مفاهیم هیجان و آرامش

مفهوم	فرم	اثر فرم	اثر آنی	اثر وضعی
هیجان	پویا	ابهام	مشخص و قابل تشخیص	جاذبه
آرامش	ایستا	تسلط	خنثی و عدم تشخیص	دافعه

معیارهای معمارانه

معماران ایرانی در گذشته با هوشمندی بسیار زیاد توانسته اند مفاهیم هیجان و آرامش را در جای جای اثر خود با توجه به مفهوم آن فضا جای دهند که از آن جمله می توان به نمونه های جدول شماره ۴ اشاره کرد.

جدول شماره ۴: معیارهای ارزیابی هیجان و آرامش در معماری

هیجان	استفاده از هر گونه تباین (ناهمگونی): تباین بین ارتفاع ها، کوچکی و بزرگی، قوس با کالبد ایستا، اختلاف عناصر تشکیل دهنده یک فضا در سردر (کنتراست بین سردر و ساختمان های مجاور، ابعاد سردر) / تباین در گنبدخانه که شامل ارتفاع آن نسبت به فضاهای مجاور، تنوع و کنتراست در رنگ، نور و... استفاده از عناصر محورگرا
آرامش	استفاده از عناصر کالبدی ایستا / ریتم و تکرار تقارن در کالبدها و نماها به ویژه در جهت قبله

ترکیب متعادل دو مفهوم آرامش و هیجان در مسجد امام اصفهان

برای بررسی این ترکیب آن را در فضاهای سردر، مسیر ورودی، حیاط، ایوان ها، گنبدخانه و شبستان مورد توجه قرار داده ایم.

اشتغال معنوی، دینداری و خدااباوری موجب ایجاد حالتی از آرام سازی کامل و آرامش روان و آسودگی عقل در انسان می شود (فونتانو، ۱۳۸۵: ۴۵). «آرام سازی» یکی از وسایل مورد استفاده برخی از روان درمانگران برای درمان بیماری های روانی است و انسان می تواند آن را از طریق تمرین و ممارست بیاموزد. توجه به امور عبادی و ممارست در آن ها موجب می شود تا فرد برای لحظه ای با تمام اعضای بدن و حواس خود متوجه معبود خود شود و از همه اشتغالات و مشکلات دنیوی خود روی برگرداند و همین روی گردانی از مشکلات و نیندیشیدن به آن ها در اثنای عبادت، از نظر درمانی تأثیر به سزایی در کاهش اضطراب های روزانه دارد (نجاتی، ۱۳۷۷: ۳۶۷ و ۳۸۲ و ۳۸۸).

آرامش و هیجان در آیات

در قرآن مجید سوره رعد آیه ۲۸ می فرماید: «الَّا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ، آگاه باشید که با یاد خدا، دل ها آرامش می یابد». از فواید نیایش و ذکر (نماز)، زدودن غم دل ها و درد دل کردن با خالق خویش است. یکی دیگر از مسائل مهم، موضوع توکل به خداست. استناد کارها و اتفاق ها به خدا در آرامش روحی و سکینه قلبی به طور طبیعی اثر می گذارد (سلطان القرایی، ۱۳۸۱: ۶۶ و ۶۳).

نتیجه آن که اولین راه رسیدن به آرامش، وصل کردن چشمه وجودی خود به سرچشمه حقیقی عالم و هستی، خداوند بلند مرتبه است. این آرامش ابتدا باید در وجود ما پرورش یابد و زمینه ای شود برای هنرمند معمار تا بتواند با استفاده از مفاهیم کالبدی در معماری خویش، آرامش درونی ما را به غلیان درآورد؛ وظیفه او جز این نیست؛ او فقط محیطی مادی را ایجاد می کند تا آرامش درونی ما را به فعلیت برساند. ذکر، علاوه بر ایجاد آرامش در فرد می تواند هیجان آفرین نیز باشد؛ هیجانی حرکت آفرین و مثبت. «الَّذِينَ إِذَا ذُكِرَ اللَّهُ وَجِلَتْ قُلُوبُهُمْ» (سوره انفال، آیه ۲).

آرامش و هیجان از دیدگاه ابن عربی

از نظر ابن عربی، از عرفای اسلامی قرن ششم، خمود و آرامش «عبارت است از آرامش نفس هنگام هیجان» و «سکینت- آرامش روانی در سایه ایمان» (ابن عربی، ۱۳۸۴: ۲۶۴).

جدول شماره ۲: آرامش و هیجان از دیدگاه ابن عربی

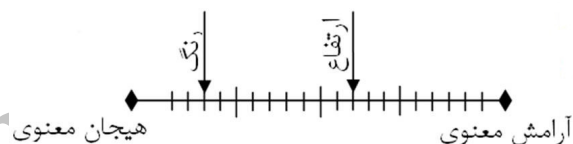
آرامش	هیجان
* از ماده سکون و سکینه که خلاف حرکت است.	* هیجان مثبت وَجَلَّ لَازِمَةٌ عبادت است.
* قرار گرفتن دل و نداشتن اضطراب در تصمیم و اراده	* وَجَلَّ حالت لرزش و تکان است.
* رسیدن قلب انسان به «حقیقت» به «او»، به «توحید»	* يُهَيِّجُ به معنای حرکت است.
* چهارمین اثر ایمان از نظرگاه بهجت و انبساط	

سردر

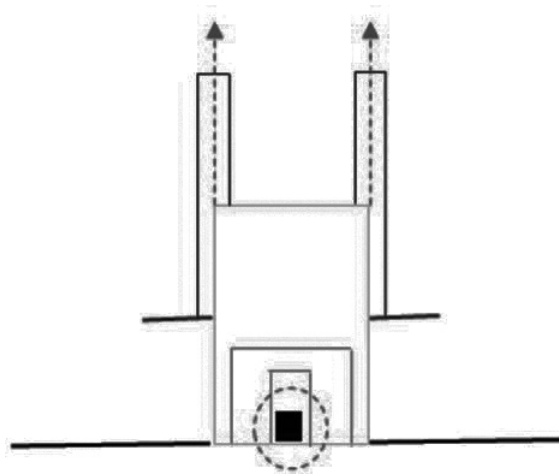
در مسجد امام اصفهان در وهله اول با سردری عظیم هم به لحاظ ارتفاعی و هم به لحاظ تزئین‌ها روبه‌رو هستیم. ارتفاع زیاد سردر و تباین آن با جداره‌های کناری موجب متمایز شدن و جلوه بیش‌تر سردر و در نتیجه دعوت‌کنندگی افراد به درون خواهد شد. اما این ارتفاع زیاد بر فرد غالب نمی‌شود، زیرا وجود قاب‌بندی‌ها، مقرنس‌کاری‌ها و کتیبه‌ها ارتفاع را درسطوح مختلف شکانده و تلطیف می‌نماید. عناصر معماری دارای ابعاد انسانی چون پیوندهایی بین ساکن زنده و مسکن غیر زنده عمل می‌کنند. هم‌چنین استفاده از رنگ‌هایی چون آبی، لاجوردی، فیروزه‌ای و... آرامش ذهنی و بصری را در فرد ایجاد می‌کند.

جدول شماره ۵: چگونگی هیجان‌آفرینی در سردر مسجد امام اصفهان

ارتفاع سردر	نوع هیجان‌آفرینی
	- حرکت بصری عمودی به سمت بالا - دعوت‌کنندگی و حرکت افقی به درون

نمودار شماره ۱: حالات روحی انسان در سردر ورودی مسجد

تصویر شماره ۱: دعوت‌کنندگی مسجد امام با ارتفاع سردر و شکاندن ارتفاع سردر با ایجاد قاب‌بندی‌ها و رنگ‌ها

مسیر ورودی

سردر باشکوه مسجد خبر از شور و آرامش درون می‌دهد. پس از سردر و هشتی، مسیر ورود به مسجد خود را می‌نمایاند. در اینجا به علت آن که طول مسیر بیش‌تر از عرض مسیر است میل به حرکت بیش‌تر از سکون است. البته وجود تزئین‌های بی‌نظیر در جداره‌های افقی و عمودی مسیر، هوش از سر هر بیننده‌ای می‌برد و ناخودآگاه او را در طول مسیر، هم‌چون میدانی مغناطیسی به

سمت خود کشانده و فرد را وادار به سکونی هرچند کوتاه مدت (آرامش ذهنی و بصری) می‌کند. از طرفی ظهور و بروز نور در این مسیر موجب نمایاندن مسیر به فرد واردشونده و دعوت او به بخش درونی بنا می‌شود، که به آن ایجاد حرکت در فرد و هیجان‌آفرین (هیجان ورود) می‌گوییم.

نقش تزئین‌ها و استفاده از نور به جای سطوح خنثی در

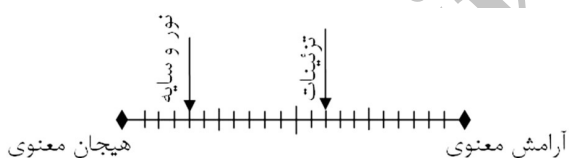
مسیر ورودی

آن‌چه که معمار را در ایجاد فضاهای عبادتی برای ظهور و بروز نظام شکل و معنا به خلاقیت وا می‌دارد، گزینش و ترکیب است. نقش خلاقانه معمار در این دو امر (گزینش و ترکیب) نهفته است (خزائی، ۱۳۸۱: ۲۸۷). در نتیجه عاری بودن این مسیر از تزئین، مخالف با هدف معمار که ایجاد مسیری برای رسیدن به مکانی مقدس است، خواهد بود. از طرفی عاری دانستن جداره‌های مسیر از تزئین و نور (که خود بخشی از این تزئین به شمار می‌آید) موجب می‌شود تا مسیر طولانی‌تر به نظر آید که هیجانی منفی را در بر خواهد داشت.

جدول شماره ۶: ظهور و بروز آرامش و هیجان در مسیر ورودی

مسجد امام اصفهان

هیجان	آرامش
- طول بیش‌تر از عرض مسیر - تزئین‌ها - نور و سایه	- تزئین‌ها - رنگ

نمودار شماره ۲: حالات روحی انسان در مسیر ورودی مسجد

حیاط

بعد از گذر از دالان ورودی به حیاط بنا می‌رسیم. حیاط مسجد دارای حوضی در میانه است که نورانیت و پاک بودن بنا را دو چندان کرده است. در اینجا به دلایل کشیدگی طولی بیش‌تر از کشیدگی عرضی، و تقارن در نما و هم‌چنین تقارن ناشی از انعکاس بنا در آب از یک سو و وجود عمق‌های متفاوت ایوان‌ها از سوی دیگر، موجب برانگیختن حس کنجکاوی در فرد برای کشف و شهود فضای جدید و در نتیجه حرکت می‌شود که این امر هیجان را در فرد بالا می‌برد (هیجان ورود).

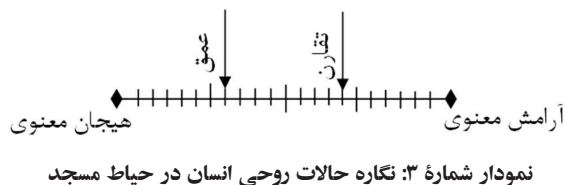
تصویر ۵: متفاوت بودن عمق ایوان‌ها بر حرکت آفرینی و هیجان حضور در بنا می‌افزاید، مأخذ الف

تصویر شماره ۲: وجود تقارن و کشیدگی طولی در جداره حیاط اسباب سکون و آرامش را پدید می‌آورد، مأخذ: الف

جدول ۷. ظهور و بروز آرامش و هیجان در حیاط مسجد امام اصفهان

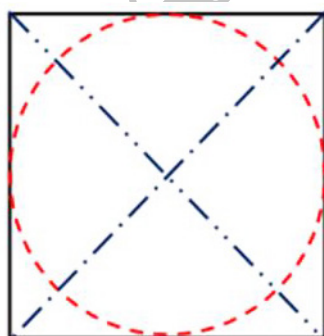
هیجان	آرامش
تفاوت در اندازه عمق ایوان‌ها	- کشیدگی طولی بیش تر از کشیدگی عرضی - تقارن در دو جهت افقی و عمودی

درون فضاها

گنبدخانه

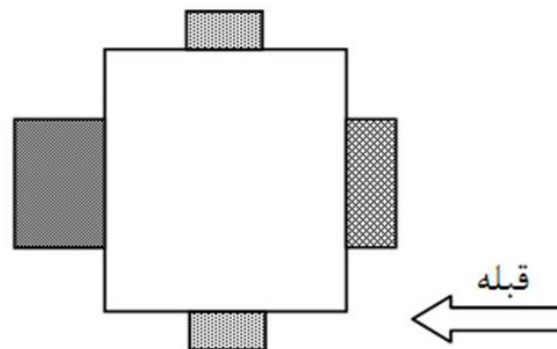
اصلی‌ترین بخش مسجد، گنبدخانه است. وجود تزیین‌ها در گنبدخانه، دیده را معذب‌وب خود می‌سازد و موجب حرکت بصری به سمت بالا خواهد شد. از طرفی شکل مربع کف و دایره سقف بر وجود مرکز تأکید کرده و فرد را به مرکز، فرا می‌خواند. در کنار این حرکت (هیجان حضور)، وجود رنگ‌های ملایم تزیین‌ها موجب سکون (آرامش حضور) در فرد می‌شود.

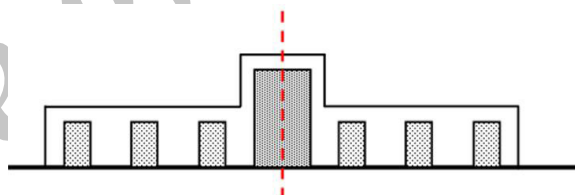
تصویر شماره ۶: هم‌پوشانی دو مرکز

نقش رنگ و تزیین در ایجاد هیجان حضور در گنبدخانه

اگر گنبدخانه را عاری از هرگونه تزیین در نظر گیریم، در این صورت فرد با حجمی غول‌آسا و یکدست روبه‌رو می‌شود که

تصویر شماره ۳: وجود عمق‌های متفاوت در ایوان‌های حیاط مسجد امام موجب افزایش حس هیجان و حرکت در فرد می‌شود.

تصویر شماره ۴: تقارن موجود در نمای جداره‌ها، حس آرامش و سکون را می‌افزاید. اگر انسان‌ها بخواهند با بنایی تعامل کارکردی داشته باشند باید به وسیله تداوم بصری با آن، یگانگی بیابند.

تأثیر عمق‌های متفاوت در ایوان‌ها

اگر عمق تمامی ایوان‌ها یکی بود، جداره‌ها از ارزش یکسانی برخوردار بودند و حس حرکت و جهت‌یابی در فرد ضعیف‌تر می‌نمود و فرد، مانند در فضای باز را به رفتن ترجیح می‌داد، زیرا هیچ عامل متفاوتی، حس کنجکاوی برای رفتن و حرکت را در فرد بر نمی‌انگیزاند.

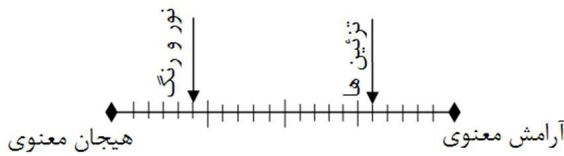
تأثیر بیش‌تر بودن کشیدگی طولی از کشیدگی عرضی در جداره‌های حیاط

اگر کشیدگی عرضی بیش‌تر از کشیدگی طولی بود، جداره‌ها در حکم جداره‌های قلعه‌ای می‌نمود که فرد را احاطه کرده و بر او مسلط شده‌اند. در نتیجه ارتفاع جداره‌ها، هیجانی منفی در فرد ایجاد می‌کرد و فرد در صدد ترک بنا می‌شد، زیرا افراد همواره در فضاهایی میل به ماندن دارند که با آن فضا احساس قرابت کنند نه آن که بنا بر آن‌ها سلطه داشته باشد.

این رو، درک این فضاها وابسته می‌گردد به دو بعد از نظام یعنی نظم شکل و معنا. در نتیجه، اگر شبستان که بخش اصلی برای حضور و تجمع افراد در مسجد است را خالی از تزئین‌ها و نور که آن هم جزئی از این نظم است، در نظر گیریم میزان شکل فضا و معنا، هماهنگی خود را از دست می‌دهد و فضا از شور و هیجان خود خارج می‌شود. البته تزئین‌ها لزوماً موجب قدسی شدن فضا نمی‌گردد.

جدول شماره ۹: ظهور و بروز آرامش و هیجان در شبستان مسجد امام اصفهان

هیجان	آرامش
تزئین‌ها رنگ نور	تزئین‌ها رنگ تعدد ستون‌ها (پرسپکتیوهای مختلف) تعدد مرکزها
تعدد ستون‌ها در حکم نمازگزاران	

نمودار شماره ۵: نگاره حالات روحی انسان در شبستان مسجد

جمع بندی

همواره روند رسیدن به بخش اصلی در مساجد سنتی بر اساس تعریف عبادت در اسلام سیری از آفاق به انفس بوده است. زیرکی و خلاقیت معماران سنتی در تنظیم درست کالبد فضا متناسب با شخصیت معنوی فضا و رسیدن به درون بنا همراه با کسب شرایط درونی انسان در نوع خود بسیار جالب توجه بوده است. این روند، با تنظیم تحرک جسم و چشم (دید) انسان ایجاد شده است. در واقع اگر بخواهیم این روند را از آفاق به انفس بازگو کنیم به این قرار است.

انسان متحرک، نقطه دید متحرک	انسان ثابت، نقطه دید متحرک
انسان متحرک، نقطه دید ثابت	انسان ثابت، نقطه دید ثابت

از آفاق به انفس

نتیجه گیری

مسجدی هم چون مسجد امام اصفهان از این رو شاهکاری هنر سنتی است که می‌تواند زمینه‌ساز خوبی در دست‌یابی به بصیرت نسبت به خداوند و عبادتی شایسته بر اساس آموزه‌های اسلامی باشد. چنین بصیرتی می‌تواند از طریق شناخت امر قدسی و متحقق شدن به حقایق قدسی، انسان را به مراتب برتر وجود نائل کند. هر اثر عظیم هنر سنتی، شاهد و گواهی بر جمال خداوند و نمونه‌ای است از آن چه انسان همان می‌تواند بود. اگر خود حقیقی‌اش شود

نتیجه‌ای جز احساس حقارت فرد در برابر فضا نخواهد داشت. در چنین شرایطی فرد تمایل به ترک فضا دارد، اما تزئین و رنگ، مقیاس گنبدخانه را خرد می‌کند و هم‌زیستی مسالمت‌آمیزی بین فرد و فضا به وجود می‌آورد که موجب آرامش و سکون در فرد خواهد شد. از طرفی قداست فضا با ایجاد نقوش اسلیمی و رنگ‌ها چند برابر خواهد شد.

جدول شماره ۸: ظهور و بروز آرامش و هیجان در گنبدخانه مسجد امام اصفهان

آرامش	هیجان
- تزئینات - رنگ	- حرکت افقی به سمت مرکز - حرکت عمودی بصری

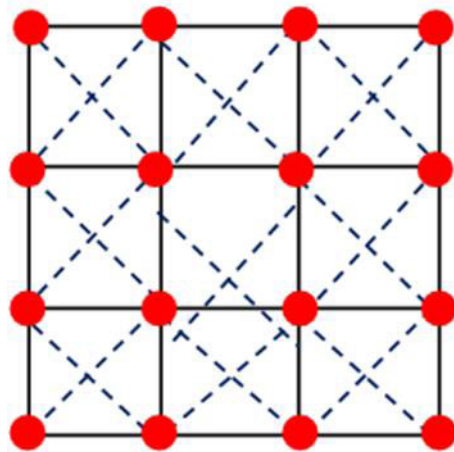

نمودار شماره ۴: حالات روحی انسان در گنبدخانه مسجد

شبستان

آثار ستون‌های شبستان در ایجاد آرامش فضایی

اگر در شبستان ستونی وجود نداشت، ابهت فضا بر فرد، حاکم شده و نتیجه آن هیجان منفی و ترس و عدم جذابیت فضا خواهد بود. در صورتی که ستون‌ها خود، میزان آرامش و تمرکز فضا را بیش‌تر کرده و هم‌چنین مانع از خالی نشان داده شدن شبستان شده که نتیجه آن احساس امنیت در فرد است.

تصویر شماره ۷: تعدد مرکز در شبستان موجب ایجاد سکون و آرامش خواهد شد

اثر تزئین، رنگ و نور بر هیجان موجود در شبستان

مساجد تجلی‌گاه هنر قدسی و واجد حقایق امور ابدی و ازلی هستند. حقایقی که در نظم شکلی آن‌ها مستتر و مستقر است. از

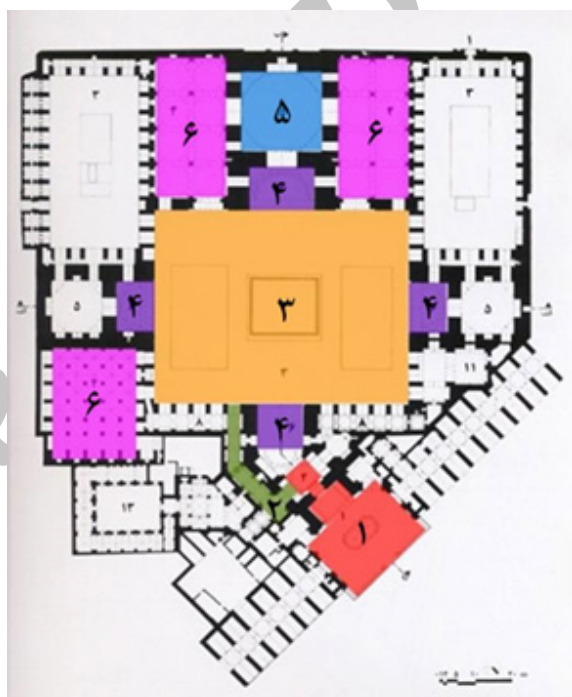
جدول شماره ۱۰: عوامل ایجاد آرامش و هیجان و محل استفاده آن‌ها در مسجد امام اصفهان

حالت روحی	عناصر کالبدی ایستا	تقارن	*عناصر کالبدی محوری	تناوب قوسها و ستون‌ها	تباين بين ارتفاع‌ها	کوچکی و بزرگی	*رنگ	*نور
آرامش	✓	✓	✓	✓			✓	✓
هیجان			✓		✓	✓	✓	✓
محل استفاده در مسجد	- مفصلها - میانسرا	جداره‌ها	میانسرا	جداره میانسرا	- سردر - جبهه گنبدخانه	- نماهای بیرونی - گنبدخانه	ورودی	راهروها
			میانسرا و درون مسجد				شبستان	

جدول شماره ۱۱: انواع عملکردهای مکانی و نتایج حاصله از آن‌ها در مسجد امام اصفهان

معرفی رنگی	مکان یابی	نوع حرکت در مکان	نتایج حاصله از آن
۱	قبل از ورود و سردر	حرکت جسمی	هیجان جسمی با ارتفاع سردر که این هیجان را با آرامش معنوی که از طریق رنگ‌ها و تزئین‌ها ایجاد کرده، تعدیل نموده است. (هیجان مادی، آرامش معنوی)
۲	معبّر رسیدن تا حیاط	حرکت جسمی و به دلیل چرخش ایجاد شده در مسیر و بازی نور	که این هیجان را با ایجاد آرامش حاصله از رنگ و تزئین‌های مسیر (ایجاد مکث‌های کوتاه مدت) تکمیل نموده است.
۳	حیاط	حرکت جسمی، سکون جسمی / حرکت چشمی، سکون چشمی	هیجان رسیدن به مقصد و آرامش بودن در مرکز
۴	ایوان‌ها	حرکت جسمی	از آن جا که ایوان‌ها در حکم پیش ورودی عمل می‌کنند هیجان معنوی (حرکت معنوی) بیش تری دارند.
۵	گنبدخانه	وجود یکپارچگی و تمایل قطبیت و تمایل به حرکت جسمی به سمت مرکز و حرکت چشمی به سمت کانون	آرامش کم تری نسبت به شبستان وجود دارد.
۶	شبستان	کم شدن حرکت جسم و چشم و همگن بودن فضا (متمرکز بودن نقطه دید و حواس انسان)	موجب ایجاد آرامش جسمی و چشمی در شبستان شده است؛ از طرفی با در نظر گرفتن رنگ، نور و تزئین‌ها زمینه‌های ایجاد هیجان معنوی در شبستان ایجاد شده که این امر میزان آرامش در شبستان را تعدیل نموده است.

به همان صورتی است که به دست خداوند خلق شده است؛ یعنی اثر هنری کامل، سرچشمه معرفت و مجرای انتقال رحمت برای عالمی است که او به عنوان خلیفه خدا در آن به سر می‌برد.

تصویر شماره ۸: دیاگرام تیپ بندی حرکتی در فضاهای مختلف در مسجد امام اصفهان

هر حرکت و هیجانی در ذات خود دارای آرامش و سکون‌هایی نیز هست. به زبان ساده‌تر آرامش و هیجان (سکون و حرکت) در کنار یکدیگر معنی پیدا می‌کنند. حرکت بی سکون و سکون بی حرکت معنایی ندارد. حرکت، تغییر حالتی است که ابتدا و انتهایش سکون است. هیجان حرکت آفرین در معماری را می‌توان به شکل سه خاصیت فضایی مشاهده نمود:

الف) پویایی: فضایی را که القاکننده حس حرکت فیزیکی (جابه‌جایی) در فرد باشد فضای پویا می‌گوییم. نظیر آن چه در باغ ایرانی مشاهده می‌نماییم.

ب) سیالیت: فضایی که حرکت را برای چشم ایجاد می‌کند نه جابه‌جایی در فضا را. در فضای سیال این چشم‌های ناظر هستند که حرکت می‌کنند و فضا را درک می‌نمایند نه پاهای وی.

۴. جیمز، ویلیام (۱۳۴۳)، **دین و روان**، ترجمه مهدی قائنی، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، تهران.
۵. حسینی، سید حمید (۱۳۸۵)، «آثار برکات و کارکردهای فردی و اجتماعی مسجد»، **فروغ مسجد**، جلد ۴، مؤسسه فرهنگی ثقلین، تهران.
۶. خزائی، محمد (۱۳۸۱)، **مجموعه مقالات اولین همایش هنر اسلامی**، مؤسسه مطالعات هنر اسلامی، تهران
۷. دوباتن، آلن (۱۳۸۸)، **معماری شادمانی**، ترجمه پروین آقائی، ملانک، تهران
۸. سلطان القریایی، خلیل (۱۳۸۱)، «نیایش و تسوکل، عوامل آرامش روح انسان»، **مجله فلسفه کلام و عرفان**، تهران.
۹. فونتانا، دیوید (۱۳۸۵)، **روان‌شناسی دین و معنویت**، ترجمه ساوارا، ادیان، چاپ اول.
۱۰. قلی زاده، معصومه (۱۳۸۹)، **هیجان**، پژوهشکده باقرالعلوم، تهران.
۱۱. کاویانی، حسین و همکاران (۱۳۸۳)، **تقابل واژه‌های هیجان و شناخت در لغت‌نامه‌های زبان فارسی**، تازه‌های علوم شناختی، تهران.
۱۲. کیانی، محمدحسین (۱۳۸۱)، «جایگاه آرامش در عرفان و معنویت‌گرایی جدید»، **مجله فلسفه کلام و عرفان**، شماره ۱۳، تهران.
۱۳. گریبار، الگ (۱۳۷۴)، «مسجد نمونه هنر دینی در اسلام»، **مجله مسجد**، شماره ۲۹، سال چهارم.
۱۴. محمدی، محسن (۱۳۸۵)، «نقش مسجد در شخصیت ایمانی»، **فروغ مسجد**، جلد ۴، مؤسسه فرهنگی ثقلین، تهران.
۱۵. مک اندرو، فرانسیس تی (۱۳۸۷)، **روان‌شناسی محیطی**، ترجمه غلامرضا محمودی، زریاف اصل، تهران.
۱۶. میشل، جرج (۱۳۸۰)، **معماری جهان اسلام**، ترجمه یعقوب آژند، مولی، تهران.
۱۷. نجاتی، محمد عثمان (۱۳۷۷)، **قرآن و روان‌شناسی**، ترجمه عباس عرب، آستان قدس رضوی، بنیاد پژوهش‌های اسلامی، مشهد.
۱۸. نقره کار، عبدالحمید (۱۳۸۸)، **بازشناسی هویت اسلامی در زمینه زیبایی**، علم و صنعت، تهران.
۱۹. ویلسون، اوا (۱۳۷۷)، **طرح‌های اسلامی**، ترجمه محمدرضا ریاضی، سمت، تهران.
- ج) مکث: هر حرکتی در ذات خود دارای سکون است و آغاز و پایان هر حرکتی را سکون تشکیل می‌دهد. در معماری نیز از این اصل استفاده شده است. در صورت اعمال هرگونه تغییر در حرکت و یا حالت آن، فضایی به عنوان فضای مکث در نظر گرفته شده است. وصل، گذر و اوج در فضای معماری، در قالب همین سه خاصیت یعنی سکون (مکث)، پویایی (حرکت فیزیکی) و سیالیت (حرکت بصری) شکل می‌گیرند.
- نمود عینی وصل، گذر و اوج را می‌توان در مسجد امام اصفهان مشاهده نمود. آنجایی که سردر این مسجد به دلیل تناسب‌ها و تزیین‌های خود حس ورود را به فرد القا می‌کند و فرد برای ورود از خارج به داخل مکثی می‌کند (وصل)، سپس وارد فضا می‌شود و به صورت کاملاً غیر ارادی به سوی گنبد پیش می‌رود و با چشمان خود تزیین‌ها و کاشی‌های روی دیوارهای حیاط را مشاهده می‌نماید (وصل)، تا به گنبد خانه برسد، مکث می‌کند و با چشمان خود تزیین‌های داخل گنبد را می‌بیند (اوج). او با مکثی قبل از ورود، حرکت و مجدداً مکث، فضای مسجد امام اصفهان را درک کرده است (سکون و آرامش، هیجان و حرکت فیزیکی، هیجان و حرکت بصری- وصل، گذر، اوج).
- معماران و هنرمندان ایرانی در متجلی ساختن معنویت در ساختاری مادی و هم‌چنین گذار انسان از عالم فانی و نیل به ملکوت از وجوه مختلف هیجان و آرامش بهره گرفته‌اند تا تقدس را در کالبد اثرشان جاودان سازند. در اسلام هیچ حرکتی از بُعد الهی رها نیست و هیچ حوزه‌ای نمی‌تواند از ارتباط با مفاهیم قدسی رها شود. حرکت خواه از طریق پیمایش فضا، خواه بصری و خواه به صورت خیالی و عرفانی که باشد در جهت تسهیل و تشدید عروج انسان از نازل‌ترین مرتبه هستی به عالی‌ترین مراتب آن است.
- مسجد امام اصفهان هم‌چون نگینی در جهان اسلام است که حاصل تلاش هنرمندان ایرانی در شکل بخشیدن به فضایی متفاوت از نظر شکل و رنگ و فرم است. این بنای ارزش‌مند با تکثرها و تنوع‌های عناصرش، تجلی‌گاه وجوه متنوع هیجان و آرامش در جهت دست‌یابی انسان به مفاهیمی ازلی است. معمار مسلمان ایرانی با ترکیب متضاد این دو مفهوم، هدف‌های متعالی اسلامی را با دیدی نمادین و هدف‌دار در قالب فرم و فضاهای مقدس بیان داشته است.

فهرست منابع و مراجع

۱. ابن عربی، شیخ اکبر محیی الدین (۱۳۸۴)، **فتوحات مکیه**، ترجمه محمد خواجوی، مولی، تهران.
۲. الف، **بانک تصاویر معماری ایرانی**، آرشیو مرکز تحقیقات دانشگاه علم و صنعت، به کوشش آقای دکتر رنجبر.
۳. پی فورگاس، جوزف (۱۳۸۳)، «احساس و تفکر»، ترجمه ابوذر رضایی، **مجله علوم انسانی معرفت**، شماره ۸۴، تهران.